

Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології

Монографію присвячено розв'язанню теоретичних і практичних питань визначення злочинності у сучасній кримінології. Проаналізовано історичний досвід визначення злочинності в радянській кримінології, розглянуто сучасні методологічні підходи до вивчення злочинності.

Автором систематизовано основні визначення злочинності, встановлено межі її пізнання, наведено кримінологічну класифікацію проявів злочинності.

На підставі проведеного аналізу запропоновано інформаційну модель злочинності в сучасній кримінології. У роботі надано пропозиції щодо вдосконалення визначення злочинності, кримінологічної класифікації злочинних проявів, кількісно-якісних показників злочинності та її ціни.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних навчальних закладів і факультетів, працівників правоохоронних органів, а також широкого загалу читачів

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

*Присвячується 50-річчю
з дня заснування кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права*

Н. В. СМЕТАНІНА

**НАУКОВІ ПІДХОДИ
ДО ТЕОРІЇ ЗЛОЧИННОСТІ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
КРИМІНОЛОГІЇ**

Монографія

За загальною редакцією професора *В. В. Голіни*

Харків
«Право»
2016

УДК 343.9(477)-028.42

ББК 67.9(4УКР)61

C50

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 29 червня 2016 р.)*

Рецензенти:

В. І. Шаkun, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ;

А. Б. Блага, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Належить до бібліотеки кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Сметаніна Н. В.

C50 Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології : монографія / Н. В. Сметаніна ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Харків : Право, 2016. – 192 с.

ISBN 978-966-937-072-3

Монографію присвячено розв'язанню теоретичних і практичних питань визначення злочинності у сучасній кримінології. Проаналізовано історичний досвід визначення злочинності в радянській кримінології, розглянуто сучасні методологічні підходи до вивчення злочинності. Авторем систематизовано основні визначення злочинності, встановлено межі її пізнання, наведено кримінологічну класифікацію проявів злочинності. На підставі проведеного аналізу запропоновано інформаційну модель злочинності в сучасній кримінології. У роботі надано пропозиції щодо вдосконалення визначення злочинності, кримінологічної класифікації злочинних проявів, кількісно-якісних показників злочинності та її ціни.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних навчальних закладів і факультетів, працівників правоохоронних органів, а також широкого загалу читачів.

УДК 343.9(477)-028.42

ББК 67.9(4УКР)61

ISBN 978-966-937-072-3

© Сметаніна Н. В., 2016

© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
------------------------	---

ВСТУП	6
--------------------	---

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ЗЛОЧИННОСТІ В КРИМІНОЛОГІЇ

1.1. Історичний нарис розвитку уявлення про злочинність у радянській кримінології	11
1.2. Методологічні питання вивчення і виміру злочинності	31

РОЗДІЛ 2 НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І СУТНОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ В СУЧАСНІЙ КРИМІНОЛОГІЇ

2.1. Межі пізнання злочинності в сучасній вітчизняній кримінології	56
2.2. Різноманітність точок зору на природу й визначення злочинності в кримінології та їх критичний аналіз	71
2.3. Злочинність та її прояви: питання кримінологічної класифікації	86

РОЗДІЛ 3 ІНФОРМАЦІЙНА МОДЕЛЬ ЗЛОЧИННОСТІ В СУЧАСНІЙ КРИМІНОЛОГІЇ

3.1. Кількісні показники злочинності	99
3.2. Якісні показники злочинності	128
3.3. Ціна злочинності	141

ВИСНОВКИ	155
-----------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160
---	-----

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ	187
--	-----

ПЕРЕДМОВА

Історія ідей щодо запобігання злочинності – невід’ємна частина історії еволюції уявлень про природу злочинного, про злочинність. Численні приклади протиборства добра і зла, які знайшли відображення у легендах і міфах, епосах і біблійських сповідях, найдавніших законодавствах, інших пам’ятках культури минулих цивілізацій, свідчать про те, що проблема злочинності (поняття якої сформулювалося значно пізніше) і її множинних проявів завжди була актуальною. Про злочинність написано багато. Залежно від визначення злочинності, а точніше, розуміння її природи, сутності, детермінаційних чинників, державної ідеології і методологічного світогляду дослідників, створювалися теорії злочинності: класична, соціологічна, антропологічна, психологічна та ін. Із використанням історико-правового методу робилися протилежні висновки про вічність злочинності або її відмирання в комуністичному суспільстві. Не будемо зараз аргументувати непереконливість цих висновків. Історія покаже...

Сучасна українська кримінологія продовжує базуватися на парадигмах радянської кримінології, яка зробила свій певний внесок у розуміння злочинності як відносно масового, історично мінливого, класового, соціально-правового явища, яке складається із сукупності злочинів і злочинців, які їх вчинили, на певній території за конкретний період часу. Це визначення поняття злочинності на довгі роки стало панівним у радянській і навіть у пострадянській кримінології, воно зазнавало і зазнає справедливої критики у вітчизняній і зарубіжній кримінології. Але пропонувалися і новітні погляди на злочинність та її природу (І. М. Даньшин, А. П. Закалюк, В. М. Дрьомін, О. М. Костенко, Ю. М. Антонян, С. М. Іншаков та багато ін.). Виникла проблема систематизації теоретичних уявлень про злочинність у пострадянській, зокрема в українській, кримінології і необхідність на основі їх критичного осмислення дійти власного розуміння і визначення поняття злочинності та її сучасних вимірів. Із цією цікавою, але копіткою – за складністю дослідницького матеріалу – справою блискуче впоралася енергійна,

допитлива, працелюбна, самостійна Наталія Володимирівна Сметаніна, яка успішно захистила кандидатську дисертацію по кафедрі кримінології і кримінально-виконавчого права у спеціалізованій вченій раді Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Однак ця монографія не є простим повтором кандидатської дисертації. З урахуванням зауважень і побажань вчених вона доповнена новим матеріалом, емпіричними даними, висновками.

Автором проаналізовано історичний досвід визначення поняття злочинності у радянській кримінології, особливо після 60-х рр. XX ст., коли кримінологія набувала статусу самостійної науки. Н. В. Сметаніна впевнена, що злочинність – не якесь абстрактне явище, а кримінальна практика людей, що виявляється у вигляді множинності злочинів і осіб, які їх вчинили, у визначеному просторово-часовому проміжку і яка підлягає кількісно-якісному виміру. Цим поняттям злочинність мовби «оголюється» і постає у вигляді буденної кримінальної практики людей, які таким чином намагаються вирішити свої матеріальні, духовні, сексуальні та інші потреби. Однак це не означає, що у структурі цієї множинності не виявляється чималий пласт резонансних злочинів «загадкового» походження (серійні вбивці, сексуальні маніяки, вандали тощо), генезис яких потребує додаткових досліджень.

Цікавими уявляються підрозділи монографії, присвячені: історичному нарису розвитку уявлень про злочинність у 20–30-х рр. XX ст., у зв'язку з чим автором уведено в науковий обіг матеріали архівів кримінології і судової медицини за 1927–1929 рр.; методологічним питанням вивчення і виміру злочинності; критичному аналізу різноманітних точок зору на природу злочинності; інформаційній моделі злочинності у сучасній кримінології; ціні злочинності та ін.

Книга насичена сміливими висновками автора. Її треба читати і думати. Монографія є поштовхом до нових досліджень кримінальної реальності. Особливо перспективним є вивчення проблеми ціни злочинності, яка взагалі не з'ясована як теоретично, так і практично.

Хочу підтримати Н. В. Сметаніну, мою ученицю, у подальших наукових пошуках і побажати їй наснаги і успіхів.

В. В. Голіна,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

*Присвячується моїй родині –
Людмилі Володимирівні Сметаніній,
Володимиру Семеновичу Сметаніну,
Сергію Володимировичу Сметаніну,
Олександру Семеновичу Сметаніну,
Валентині Петрівні Сметаніній*

ВСТУП

Злочинність, її сутність і природа належать до предмета науки кримінології, є важливим об'єктом дослідження у вітчизняній правовій системі. Вивчення феномену злочинності відіграє сьогодні важливу роль у правовому житті суспільства, а тому посідає значне місце в наукових дослідженнях з кримінології. Нині, у XXI ст., стало очевидним, що процес пізнання сутності злочинності ще триває і переживає значну кризу. Захист від злочинності й насильства залишається пріоритетним завданням для людей у всьому світі. Виникають питання: що сьогодні змінюється? Що нині становить реальну загрозу суспільству? У даному монографічному дослідженні систематизовано теоретичні підходи до визначення поняття «злочинність», а також створено її інформаційну модель.

Сучасна наука кримінологія зіткнулася зі складним характером державно-правового будівництва у самостійній державі Україна. Із проголошенням незалежності в нашій країні відбулися суттєві соціально-політичні, правові, економічні та кримінологічні зміни, як наслідок, різко погіршився соціально-психологічний клімат у суспільстві. Початок 90-х рр. минулого століття характеризувався значним «обвалом» законослухняної правосвідомості й посиленням кримінально-правової свідомості населення не тільки в Україні, а й у близьких до неї країнах СНД. Усе це позначилося на рівні й структурі злочинності в Україні на початку 1990-х рр.

Соціально-економічна ситуація в Україні з часу проголошення її незалежності визначалася тривалим процесом глибоких економічних перетворень, спрямованих на побудову цивілізованих ринкових відносин, удосконалення державних інститутів, правовідносин, які забезпечували б подальший рух до демократії європейського зразка. Проте окремі процеси та явища в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя суспільства

мали ознаки криміногенного спрямування і прямо чи опосередковано сприяли поширенню різних видів злочинних проявів та злочинної поведінки. Статистичні дані та результати кримінологічних досліджень свідчать, про те, що динаміка злочинності в Україні неупинно зростає. Лише у 2011 р. було зареєстровано 515 893 злочини, а у 2013 р. – вже 563 560 злочинів (за новим законодавством кримінальних правопорушень). І це без урахування значної кількості латентних злочинів. Показники рівня злочинності 2014–2015 рр. підтверджують цю тенденцію. Так, у 2014 р. було обліковано відомості про 529 139 кримінальних правопорушень, у 2015 р. – 565 182 кримінальних правопорушення. У 2016 р. (станом за червень) вже обліковано 369 644 кримінальних правопорушення.

Злочинність початку 1990-х рр. показала себе з іншого боку, ніж вчила кримінологічна наука радянського періоду. Криміногенна ситуація в Україні за роки її незалежності характеризувалася стабільною тенденцією до зростання кількості зареєстрованих злочинів у порівнянні з 1991 р. Це був час панування людської деструктивності. Однак він змушував більш уважно придивитися до такого явища, як злочинність. Стало зрозуміло, що, з одного боку, злочинність – це прояв деструктивності суспільства, а з другого – прояв деструктивності самої людини. Як у вітчизняній, так і зарубіжній кримінології країн СНД, розпочалися нові кримінологічні дослідження і формування нових підходів до розуміння природи злочинності та її визначення. Але ці дослідження були проведені у 1990-х рр., і не могли враховувати значну кількість як зарубіжних наукових праць, так і наукових надбань сучасних українських кримінологів. За двадцять років злочинність у цілому зросла у три рази, а за окремими видами злочинів (крадіжки, грабежі) – ще більше. Вона наче віддзеркалює політичну, соціально-економічну, культурно-виховну ситуацію в Україні, а головне – людський фактор.

Зростання динаміки злочинності, ускладнення характеристики її структури, неефективність заходів її запобігання можуть свідчити і про недостатню теоретичну розробку щодо уявлення сутності злочинності як об'єкта запобіжного впливу. Необхідність визначення такого об'єкта випливає з потреб практики. Якщо, намагаючись зруйнувати витоки злочинності, ми будемо впливати не на те, що потрібно, то зусилля виявляться марними.

Актуальність вивчення злочинності, її соціальної сутності збільшується в умовах реформування соціально-економічного устрою в Україні, її правоохоронної та судової систем, розвитку євроінтеграційних процесів. Разом з тим кризові явища в економіці, умови збройного конфлікту на Сході України породжують зростання антисоціальних проявів. Сучасне визначення

злочинності можливе лише на підставі комплексного і всебічного аналізу існуючих нині кримінологічних підходів до визначення злочинності.

Проблема дослідження злочинності стала предметом наукових пошуків для багатьох учених у сучасній Україні. Значний внесок у вирішення цієї проблеми зробили такі українські вчені, як О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, А. Б. Блага, А. М. Бойко, В. І. Борисов, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, І. М. Даньшин, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, В. П. Ємельянов, В. А. Журавель, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, О. Г. Колб, В. О. Коновалова, О. М. Костенко, О. Г. Кулик, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, Г. В. Маляр, І. Б. Медицький, В. Ф. Оболенцев, М. І. Панов, В. М. Попович, І. П. Рущенко, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, І. К. Туркевич, В. І. Шакун, В. Ю. Шепітько, О. Ю. Шостко та інші. Великий інтерес для розширення уявлення про злочинність на сучасному етапі розвитку кримінологічної науки становлять праці і таких зарубіжних вчених, як Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, Я. І. Гілінський, А. І. Долгова, С. М. Іншаков, І. І. Карпець, О. Л. Крайнева, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнєцова, Д. О. Лі, В. В. Луїсєв, В. В. Орєхов, Ю. Є. Пудовочкін, І. М. Рагімов, О. Б. Сахаров, О. В. Старков, С. М. Шапієв, Д. А. Шестаков, О. М. Яковлев та ін.

У 1996 р. В. І. Шакуном була захищена докторська дисертація на тему «Урбанізація і злочинність в Україні», у 1997 р. О. М. Литвак захистив кандидатську дисертацію на тему «Злочинність в Україні: стан, тенденції, заходи протидії (1992–1995 роки)». У 2007 р. І. Б. Медицьким захищена кандидатська дисертація на тему «Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної української держави». У 2013 р. О. Г. Куликом захищена докторська дисертація на тему «Злочинність в Україні: теорія і практика кримінологічного дослідження».

В основу даної монографії покладено дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Теоретичне уявлення про злочинність в пострадянській кримінології», яке було захищено авторкою у 2014 р.

Метою цього дослідження є поглиблення теоретичних знань стосовно природи і сутності злочинності, систематизація наукових підходів до її визначення, побудова сучасної інформаційної моделі злочинності в Україні.

Для досягнення визначеної мети поставлені такі завдання:

– проаналізувати історичний розвиток уявлення про злочинність у радянській та пострадянській кримінології;

- розкрити методологічні підходи до вивчення злочинності;
- визначити межі пізнання злочинності у сучасній вітчизняній кримінології;
- сформулювати сучасне визначення злочинності;
- розглянути прояви злочинності та запропонувати їх кримінологічну класифікацію;
- розкрити кількісно-якісні показники злочинності для вдосконалення інформаційної моделі злочинності;
- визначити поняття «ціна злочинності», розкрити його зміст.

Методологічну основу дослідження становлять положення матеріалістичної діалектики, сучасної теорії наукового пізнання соціальних явищ. За допомогою застосування діалектичних методів пізнання проведено кримінологічний аналіз поняття злочинності та надано його характеристику. Історико-правовий метод використовувався для розкриття особливостей генезису поняття злочинності як у радянській, так і в сучасній кримінології. Структурно-функціональний метод аналізу явища злочинності дозволив визначити її соціальну обумовленість, закономірності та тенденції розвитку, вплив злочинності на різні соціальні процеси. Застосування системно-структурного методу дало змогу здійснити структурування і класифікацію проявів злочинності. Порівняльно-правовий метод надав можливість порівняти визначення злочинності та принципи її обліку в зарубіжних країнах. За допомогою логіко-семантичного аналізу встановлено сутність неоднозначних та оціночних понять у кримінології.

Теоретичні підвалини монографії становлять наукові роботи вітчизняних і зарубіжних учених у галузі філософії, теорії держави і права, кримінології, соціології, статистики, психології, кримінального і кримінально-процесуального права, а також інших галузей знань, що стосуються проблеми злочинності. Нормативно-правовим підґрунтям монографії стали Конституція України, укази Президента України та постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України у сфері протидії злочинності та її окремим проявам, кримінологічне, кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство.

Емпіричну базу даного дослідження становили статистичні звіти Міністерства внутрішніх справ України, Державної судової адміністрації України, Управління статистики, організації та ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань Генеральної прокуратури України, вивчення архівних матеріалів кримінології та судової медицини за 1927–1929 рр., а також інші мате-

ріали, що стосуються тематики дослідження. Автором проведений контент-аналіз засобів масової інформації за 2007–2016 рр.

Сформульовані та обґрунтовані в монографії положення, висновки і рекомендації, незважаючи на її загальнотеоретичний характер, мають не лише теоретичне значення для розвитку кримінологічної науки, а й спрямовані на всебічне удосконалення правоохоронної системи і практики запобігання злочинності, а також вдосконалення системи обліку і реєстрації злочинів.

Результати дослідження можуть бути використані: а) з науково-дослідною метою – для подальшого вдосконалення визначення поняття «злочинність», її кількісно-якісних показників, ціни злочинності; б) у нормотворчій діяльності – для вдосконалення чинного законодавства; в) у правозастосовній діяльності – для надання теоретичної і практичної допомоги працівникам правоохоронних органів у розумінні сутності злочинності й ефективних засобів боротьби із цим негативним явищем; г) у навчальному процесі – при вивченні курсу кримінології студентами вищих юридичних навчальних закладів, а також у науково-дослідній роботі студентів і вчених-правознавців.

Автор висловлює глибоку повагу, щиро вдячність і слова захоплення своєму Учителю – професору Володимиру Васильовичу Голіні, який ще зі студентських років відкрив для мене безмежний світ кримінологічної науки, обумовив вибір мого наукового шляху, навчив дослідницькій роботі, підтримував на кожному етапі підготовки до захисту кандидатської дисертації. Щиро дякую вельмишановним науковим рецензентам – професорам Василю Івановичу Шакуну і Аллі Борисівні Благій за цінні поради, конструктивні зауваження, які допомогли мені вдосконалити зміст монографії. Окремі слова вдячності висловлюю колективу кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за конструктивне обговорення монографії, доброзичливе ставлення та відкритість до наукової дискусії. Також хотілося б подякувати завідувачу кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого професору Богдану Миколайовичу Головкіну за надані рекомендації і поради, що дозволили мені по-новому подивитися на усталені положення.

Низький уклін моїм батькам Людмилі Володимирівні та Володимиру Семеновичу Сметанінін за любов, турботу і підтримку. Ваша віра надихала мене у щоденній праці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

В КРИМІНОЛОГІЇ

1.1. Історичний нарис розвитку уявлення про злочинність у радянській кримінології

Проблема злочинності має бути у центрі уваги правової демократичної держави, адже саме злочинність як складний феномен знецінює життя і безпеку кожної людини, руйнує економічне, соціальне підґрунтя нашої держави, її інформаційну безпеку, правовий порядок і духовність.

За сучасних умов розвитку інформаційного суспільства та реформи державності в Україні вивчення феномену злочинності має велике теоретичне та практичне значення, оскільки потребує перегляду саме поняття злочинності (власне розуміння злочинності) і критичного аналізу вже існуючих визначень. Від правильного (адекватного правовій дійсності) розуміння поняття злочинності залежатимуть можливість реального обчислення злочинності в країні та вироблення ефективних засобів боротьби з цим деструктивним явищем. Однак витоки розуміння сутності злочинності ми повинні знайти в напрацюваннях радянської кримінологічної науки.

Кожен, хто замислювався над явищами соціального життя, мав звернути увагу на той факт, що, незважаючи на постійну боротьбу зі злочинністю за допомогою найрізноманітніших покарань, вона не зникає, а, навпаки, зростає і набуває нових форм свого існування. За даними оглядів ООН, злочинність у всьому світі тривалий час зростала в середньому до 5% за рік при щорічному прирості населення на 1–1,2% [246, с. 27–46]. Кожна мисляча людина повинна поставити перед собою питання про те, що викликає злочинність, які причини підштовхують людину порушувати встановлений суспільний порядок

і чим пояснити факт існування злочинності у правовій державі, незважаючи на постійне застосування покарань.

Проблема злочинності була предметом дослідження багатьох науковців. Значний внесок у вирішення цієї проблеми у радянській кримінології зробили Г. А. Аванесов, А. І. Алексєєв, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, Ю. Д. Блувштейн, С. Я. Булатов, В. В. Бунак, В. А. Внуков, Г. І. Волков, Л. О. Волошина, М. М. Гернет, О. А. Герцензон, С. К. Гогель, І. М. Даньшин, А. І. Долгова, А. Я. Естрін, О. О. Жижиленко, А. Ф. Зелінський, І. І. Карпець, М. І. Ковальов, В. М. Коган, Л. В. Кондратюк, Г. І. Кочаров, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнєцова, В. І. Курляндський, І. О. Малиновський, В. Д. Меньшагін, Б. С. Нікіфоров, Й. С. Ной, С. С. Овчинський, С. С. Остроумов, В. В. Панкратов, І. Д. Перлов, С. В. Познишев, А. М. Раппопорт, О. Б. Сахаров, Г. М. Сегал, Д. І. Соколов, М. О. Стручков, О. С. Шляпочников, О. М. Яковлев та ін.

Багатогранність, складна структура злочинності зумовлює значне коло пов'язаних із нею кримінологічних питань. Завдання, яке поставив перед собою автор, полягає в окресленні основних поглядів на проблему злочинності в радянській кримінології та її вирішення в межах обсягу даної монографії. Не намагаючись довести, що нерідко «нове» в розумінні злочинності – це або добре забуте, або просто невідоме «старе» знання, ми прагнемо відшукати істинні напрацювання в роботах радянських учених. Наша мета – не копіювати або заперечувати, а обґрунтувати, що від самих витоків уявлення про визначення і розуміння злочинності перебувало у центрі уваги, що викликало багато протиріч, а інколи можна спостерігати навіть і методологічну підміну вивченням особи злочинця, на межі біологічного і соціологічного напрямів у кримінології. У результаті слід вказати, що саме з такими напрацюваннями ми підійшли до формулювання поняття злочинності в українській кримінології.

Основним методом для викладу матеріалу автор обрав історичний метод дослідження, оскільки саме він передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями. Це є певним способом відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності [66, с. 212, 213]. Пізнання права передбачає в першу чергу визначен-

ня того, як воно виникло в тих або інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як змінилося в процесі цього розвитку, чим стало в момент свого дослідження і, врешті-решт, які тенденції його руху. Поза історичним контекстом, який пов'язує явища і процеси сучасності з тими явищами і процесами, які їм передували, рівно як і з тими, які виникнуть на їх основі в більш або менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність. Історичний же аналіз спрямований на виявлення специфічних рис і особливостей змін, що відбуваються у праві [117, с. 109–126]. Те саме можна сказати і про дослідження проблеми злочинності.

Вивчення феномену злочинності, як уже зазначалося, має давню історію, і для багатьох кримінологів проблема вивчення злочинності становила неабиякий інтерес, завжди породжувала яскраві дискусії в науковому світі. На жаль, єдиних підходів до вивчення і розуміння поняття злочинності як не існувало в радянський період, так немає і в сучасній кримінології. І взагалі до 1966 р. [238, с. 53, 54] у кримінологічній літературі не було визначення поняття злочинності, мали місце лише окремі напрацювання, що, зрозуміло, можна пояснити заборонаю кримінологічних досліджень із середини 1930-х рр. майже на три десятиліття і, як наслідок, відсутністю наукових напрацювань.

Однак не слід думати, що ідея вивчення злочинності виникла лише в радянській кримінології [189]. Витоки кримінологічних знань можна знайти і у працях учених царської Росії. І хоча в ті часи ще не існувало кримінології як самостійної науки, проте емпіричні дані, спроби пізнання природи злочинного були. Так, наприклад, першим, хто обґрунтував необхідність всебічного вивчення злочинності, висловив думки про її причини і запропонував програму збирання кримінально-статистичних відомостей, вважають О. М. Радищева, який виклав свої думки у роботі «О законоположении» (1802). А першим емпіричним дослідженням варто визнати роботу академіка К. Германа «Изыскание о числе самоубийств и убийств в России за 1819 и 1820 годы» [96, с. 5, 6]. Показовим і таким, що відображає ставлення до проблеми і необхідності вивчення злочинності у той час, є відзив на рукопис К. Германа міністра народної освіти А. С. Шишкова (від якого і залежала доля публікації рукопису академіка). Міністр зазначав, що дану статтю К. Германа він вважає

не тільки непотрібною, а й шкідливою, радив ученому не займатися такими «порожніми» справами. «Добре сповіщати про благі справи, а такі, як смертовбивства і самогубства, повинні занурюватися у вічне забуття», – писав міністр А. С. Шишков [96, с. 5, 6].

Проблема злочинності, її причини, боротьба з нею були у центрі уваги і російських революційних демократів – О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Д. І. Писарева. У злочинності вони бачили соціальне явище, внутрішньо притаманне суспільству, що розділене на антагоністичні класи [157, с. 70].

Слід також назвати роботи Д. А. Дриля «Злочинність і злочинці» (1895) і «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» (1912). Так, Д. А. Дриль вважається засновником антропологічного напрямку у вивченні злочинності, він підтримував наукові зв'язки з Чезаре Ломброзо й Енріко Феррі. З точки зору сучасної кримінологічної науки його погляди становлять значний науковий інтерес, оскільки можуть бути використані при аналізі поняття злочинності з позицій категорій активності та людської діяльності, допомагають при вивченні механізму вчинення злочинного діяння. У своїй роботі «Злочинність і злочинці» вчений зосереджує увагу на виникненні нової кримінально-антропологічної школи, бо саме вона робить об'єктом вивчення живого злочинця, залишаючи позаду мертві формули [82, с. 3]. Автор пропонує явища людської злочинності і причини, які їх породжують, вивчати з позицій антропологічної школи. Зазначає, що злочини – це результати діяльності певних індивідуумів, а злочинність і божевільні підпорядковані у їх розвитку, мабуть, однаковим суспільним умовам, вказує на поняття випадкової злочинності [82, с. 9, 25–45, 93–116]. «Вивчаючи не злочин, в якому тільки виявляються особливості злочинця, а цього останнього, як він проявляється у злочині і в житті взагалі, а разом з тим вивчаючи і глибокі причини людської злочинності, що криються як у самих діячах, так і поза ними – в навколишньому фізичному і соціальному середовищі, антропологічна школа тим самим розкриває перед нашим розумовим поглядом широкі горизонти і цілком ясно і чітко вказує нові вірні шляхи для прямої державно-суспільної політики в боротьбі зі злочиним, яка, щоб бути плідною, завжди має прямувати особливостями діючих при-

чин», – підсумовував Д. А. Дриль [82, с. 179]. А у своїй наступній роботі «Вчення про злочинність і заходи боротьби з нею» запропонував універсальну формулу розуміння природи злочинності (не надаючи при цьому визначення поняття злочинності), наголошуючи, що явища людської злочинності тісно пов'язуються і переплітаються з явищами загальнолюдської психіки, з явищами моральності (і до того ж моральності не тільки самого порушника закону, а й всього суспільства), з явищами економічними і взагалі зі всіма явищами індивідуального і суспільного життя [82, с. 185]. Однодумець Д. А. Дриля В. М. Бехтерев запропонував об'єктивно-психологічний метод для вивчення злочинності [82, с. 686–730].

Розробленою і зрозумілою є класифікація факторів злочинності, яка наведена в роботі М. М. Гернета «Суспільні причини злочинності» (1906). Автор поділяв усі фактори або причини злочинів на індивідуальні (антропологічні), фізичні й соціальні, тим самим розглядаючи причини злочинності як причини соціального явища [43].

Значний науковий внесок у розвиток вивчення злочинності зробив також відомий вчений С. К. Гогель. Його праця «Курс кримінальної політики у зв'язку з кримінальною соціологією» (1910) дозволяє по-новому поглянути на явище злочинності та є досить прогресивною роботою для того часу, так само як і для сучасної кримінології. Автор пропонує створити нову науку кримінального права, розділити її на кримінальну соціологію (разом із кримінальною антропологією) і кримінальну політику, вивчати в першій частині злочинність та її причини, а у другій – заходи, яких вживають для боротьби зі злочинністю, як репресивні, так і превентивні. С. К. Гогель наголошує, що у вивченні злочинності треба відмовитися від методу догматичної школи – дедуктивно-юридичного, поставити завданням дослідження життя у всьому його багатому різноманітті. Адже злочинність, на думку вченого, – одне із найбільш складних явищ соціального життя, це явище, поза сумнівом, соціальне, але, як і все соціальне життя і всі його явища, воно визначається і викликається цілою низкою причин – і суто зовнішніх (природи, хоча б клімату, пори року, родючості ґрунту і т. д.), і цілої низки антропобіологічних причин, які коріняться в укладі, схильностях, характері людей даної раси, народу, місцевос-

ті, і, врешті-решт, причин, які коріняються в історії і всьому соціальному і політичному ладі народу. Підтримує автор і позицію професора І. Я. Фойницького, який у своїй праці «Вчення про покарання» говорить про злочинність як про особистий стан, швидше, навіть як про злочинні схильності [50, с. 3–10].

Як справедливо стверджує С. К. Гогель, при вивченні злочинності не можна виходити із якогось одвічного початку, із якоїсь абстрактної особи, яка володіє свobodною волею. У сфері злочинності ніякого такого, навіть відносно вічного, інституту ми не зустрічаємо – тут все знаходиться у сфері суспільної, історичної еволюції, і до того ж у двоякому відношенні [50, с. 18–21].

У радянській кримінології ми виокремлюємо чотири умовних періоди у вивченні проблеми злочинності, що дозволить прослідкувати хронологічний порядок розвитку уявлень про це явище: I період – 1921–1926 рр.; II період – 1926–1930 рр.; III період – 1930–1960 рр.; IV період – 1960–90-ті рр. [229, с. 247]. При формуванні періодів ми виходили з такого: період – час, протягом якого розвивались кримінологічні дослідження щодо теоретичного уявлення про злочинність.

З 1929 р. і до 1934 р. спостерігався спад у вивченні злочинності, а з 1934 р. і до 1943 р. питання вивчення злочинності взагалі не досліджувалися. Лише в 1944 р. проблема злочинності на нетривалий період знову була предметом кримінологічних пошуків. У 1944 р. на нараді з вивчення злочинності Всесоюзного інституту юридичних наук НКЮ СРСР були заслухані й обговорені доповіді О. А. Герцензона «Завдання і організаційні форми вивчення злочинності в СРСР», М. М. Гернета «Історичний огляд вивчення злочинності в дореволюційній Росії і в СРСР», Б. Хлебнікова «Сучасний стан і завдання судової статистики в СРСР». Ці доповіді потім знайшли відображення у збірнику статей «Проблема вивчення злочинності» (1945), який був виданий дуже обмеженим тиражем і до загального продажу не потрапив [96, с. 198, 199].

У радянський період статистика набула особливого значення, оскільки управління всіма сферами життєдіяльності великої держави здійснювалося централізованим способом та жорстко контролювалося. У період з 1931 по 1954 р. органи статистики перейшли в підпо-

рядкування органів планування. Статистичні дослідження у сфері суспільного життя зазнали суттєвих обмежень, відомості, пов'язані з питаннями правоохоронної та правозастосовної діяльності, отримали грифи «Для службового користування» та «Таємно». З 1955 по 1985 р. статистика стала більш відкритою для суспільства, щорічно виходив статистичний збірник «Народне господарство України», удосконалювалися структура статистичного апарату й технічна сторона збирання та обробки інформації [203, с. 9–10].

Зазначимо, що у СРСР уся кримінальна статистика була засекреченою. Перші незначні відомості почали публікуватися із 1987 р. у щорічних статистичних збірниках «СРСР у цифрах». Перший відносно повний статистичний збірник «Злочинність і правопорушення у СРСР» опубліковано у 1990 р., він містив найбільш загальні дані із 1961 р., а по окремих злочинах – із 1980 р. Із зрозумілих причин загальносоюзні збірники припинили своє існування уже у 1991 р. [49, с. 200]. У статистичному збірнику «Злочинність і правопорушення у СРСР» (1990 р.) зазначалося, що у 1965 р. було зареєстровано найменшу кількість злочинів – 751 801. До 1991 р. у порівнянні із 1965 р. злочинність зросла до 370,6%. Темпи приросту злочинності постійно збільшувалися: у 60-ті рр. середньорічний приріст дорівнював 1,3%, у 70-ті рр. – 3,6%, у 80-ті – 5,4%. У 1990 р. злочинність також продовжувала зростати [206].

Розглянемо зазначені чотири періоди у вивченні злочинності детальніше. У 20-ті рр. минулого століття актуальними були спори про психофізичні причини злочинності [170, с. 198–203]. Виник напрям, що мало узгоджувався із соціологічним розумінням злочинної поведінки і кримінально-правовими методами боротьби з нею, який можна назвати біологічним (а точніше, біосоціальним, або соціально-біологічним). Й. С. Ной пояснював даний феномен так: «...оскільки самим фактом здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції в радянській державі було підірвано соціальне коріння злочинності, значний інтерес у соціалістичному суспільстві становила людина, яка вчиняє злочин, шляхом її вивчення можна було визначити те, що детермінує злочинність, і відповісти на питання: “Хто такий злочинець?”» [179, с. 5–27].

В Українській РСР вагомим позитивним зрушенням у вивченні злочинності стало створення кримінологічних установ. Перші спроби створити власні кримінологічні установи датуються 1921 р., коли було розроблено проект спеціальної установи з вивчення причин злочинності, і Народний комісаріат юстиції УРСР пропонував Раднаркому прийняти декрет про створення інституту кримінальної антропології та психології. Реально перша установа почала працювати у 1924 р. в Одесі під назвою «Всеукраїнський кабінет по вивченню особистості злочинця і злочинності» (керівник проф. Є. П. Френкель)¹ [9, с. 844]. Аналогічні кабінети виникли у Києві і Харкові. Харківський кабінет почав працювати у 1928 р. і мав три секції: пенітенціарну, кримінальну, соціально-економічну. На відміну від Всеукраїнського кабінету в Одесі, харків'яни схилялися не стільки до біологічного, скільки переважно до соціологічного напрямку досліджень [219, с. 86, 87]. У 1923 р. при Московському відділі охорони здоров'я(!) був створений Московський кабінет з вивчення особи злочинця і злочинності (звертає на себе увагу акцент у назві цієї установи на особі злочинця).

У подальшому в наукових публікаціях учені зазначали, що в діяльності цих установ були допущені суттєві методологічні недоліки (як і в цілому у розвитку кримінології в 20–30-ті рр.). Переважна більшість кримінологів вважала, що дослідження злочинності можливе лише шляхом накопичення матеріалів масового вивчення особи злочинців. Проблема особи в такому її розумінні підміняла проблему злочинності в цілому. Перебільшувалась і роль біолога, що тягло за собою біологізацію окремих соціальних і кримінально-правових категорій, лунали окремі твердження про те, що злочинність зумовлена біологічними причинами [68; 67]. Таким чином, проблема злочинності ставала немов другорядною.

У межах першого періоду вивчення злочинності слід проаналізувати роботу О. О. Жижиленка «Злочинність та її фактори» (1922) [87]. Автор розглядає поняття злочину, фактори злочинності та їх класифікацію, досліджує космічні, індивідуальні, соціальні, соціальні

¹ У першому випуску збірника «Вивчення злочинності і пенітенціарна практика» цього кабінету опублікована стаття М. М. Гернета «Питання про установи для вивчення злочинності на міжнародному пенітенціарному конгресі».

у вузькому розумінні, економічні фактори злочинності, особливості державного і соціального устрою. Так, О. О. Жижиленко відзначає незмінну глибоку зацікавленість проблемою злочинності, називає її явищем соціального життя, породженим його ненормальними умовами, наводить власні роздуми про постійне зростання злочинності та її небезпеку для суспільства, про значну складність з'ясування причин злочинності. «...Існують, очевидно, закони, які управляють явищем злочинності. Сучасна наука ще не настільки просунулась уперед у цій галузі, як, втім, і в інших галузях соціології, щоб намітити їх. Однак і при нинішньому стані вчення про фактори злочинності ми можемо сказати, що у сфері злочинності, там, де раніше передбачався простий прояв свободної волі людини, мусимо враховувати залежність її діяльності від низки причин, які лежать поза межами вільного її розсуду», – робить висновок учений [87, с. 8–11, 65–66].

Продовжуючи антропологічну тенденцію в радянській кримінології, у межах другого періоду вивчення злочинності відмітимо статтю професора В. В. Бунака «Антропологічне вивчення злочинця, його сучасний стан і завдання» (травень 1926) [9, с. 535–569]. Автор порівнює злочинність із такою хворобою, як туберкульоз, пропонує в явищах злочинності розрізняти такі два моменти: об'єктивний стимул і суб'єктивний спосіб реакції на цей стимул, або індивідуальну схильність. Стимул злочинності міститься в об'єктивних умовах соціально-економічної і побутової обстановки, яка визначає саму можливість і форму порушення соціальної норми. Індивідуальний спосіб реакції на ці умови визначає, хто із багатьох індивідуумів, які перебувають в однакових зовнішніх умовах, заходить у конфлікт із соціальною нормою, і хто цього конфлікту уникає. На думку вченого, індивідуальна схильність до порушення соціальної норми значною мірою зумовлюється спадковими задатками, генами [9, с. 561–564]. Проте В. В. Бунак наголошує, що для глибокого розуміння злочинності і для успішної боротьби з нею ми повинні вивчати не тільки схильність до вчинення злочину, а й соціально-економічні умови. Пропонує введення санітарного паспорту, в який мають вноситися дані індивідуального і сімейного дослідження для вивчення і профілактики злочину [9, с. 561–564].

У той же час академік І. О. Малиновський, виступаючи 27 листопада 1926 р. на відкритому засіданні юридичної клініки при юридичному факультеті Київського інституту народного господарства, зазначив, що хоча кабінети і лабораторії з вивчення злочинності і злочинців, створені в Європі й Америці, ставлять своїм завданням всебічне вивчення злочинності, насправді ж вони займаються головним чином біологічним обстеженням злочинця; соціологічне вивчення відходить на другий план, бо може призвести до критики існуючого ладу, тоді як у радянських республіках можливе в повному сенсі всебічне вивчення злочинності і злочинця, зокрема соціологічне. Він наголосив на необхідності вивчення злочинності і злочинця для з'ясування того, як ліквідувати злочинність і як боротися зі злочинами до їх ліквідації [177, с. 104, 105]. Ця позиція викликає сумніви, адже ні про яке широке соціологічне дослідження в СРСР у ті часи не йшлося, а голосні заяви про ліквідацію злочинності були декларативними і не витримали випробування часом. А в першому випуску «Проблем злочинності» (1926) Державного інституту з вивчення злочинності і злочинця проблемі злочинності було присвячено лише такі дві наукові статті: Є. Ширвіндт «Про проблеми злочинності (цілі і завдання Державного інституту)»; Д. Родін «Статистика злочинності під час і після світової війни» [9, с. 970].

Значущими і потрібними у межах першого і другого періодів вивчення злочинності були наукові праці С. В. Познишева. Автор доводив, що глибинні корені злочинності знаходяться у конституції злочинця і для того, щоб дослідження злочину було на високому рівні, поряд із вивченням самого злочину, його природи і причин, що його породжують, повинно відбуватися всебічне вивчення особи злочинця, у якому поняттю конституції і конституційним факторам злочинності слід відвести центральне місце [197, с. 4–7]. Однак С. В. Познишев не був прихильником надмірного біологізаторства у вивченні особи злочинця, значну роль у механізмі злочинних проявів особи він відводив зовнішнім подіям (соціальним факторам).

У межах другого періоду вивчення злочинності 1929 р. ознаменувався низкою наукових дискусій: стаття С. Я. Булатова «Відродження Ломброзо в радянській кримінології» [31], диспут щодо питання про вивчення злочинності в СРСР, стаття О. А. Герцензона «Основні риси

Перейти на сайт →